

بررسی تحلیلی تحول تاریخی پژوهش‌های غربیان درباره تفسیر شیعه ۱۹۰۰ - ۲۰۱۶

شیوا تجار*

اعظم پویازاده**

چکیده

نوشتار حاضر بر آن است تا به بررسی و تحلیل وضعیت پژوهش‌های غرب در حوزه تفسیر شیعه از قرآن در چهار دوره زمانی نیمه اول قرن بیستم، نیمه دوم قرن بیستم، دهه اول قرن بیست و یکم و دهه دوم آن تا دوره حاضر بپردازد. برای این منظور از برخی کتاب‌ها و منابع فهرست برای بدست آوردن آماری از این پژوهش‌ها استفاده شده است. همچنین با مطالعه برخی از آثار قرآن پژوهان غربی در این حوزه در دوره‌های مختلف می‌توان تحلیلی از تحول دیدگاه آنان داشت. نتایج کلی این بررسی‌ها حاکی از رشد پیوسته گرایش به موضوع تفسیر شیعه در غرب است که در نیمه دوم قرن بیستم با جهش جدی همراه بوده است و انقلاب اسلامی ایران را می‌توان یکی از دلایل آن برشمرد. همچنین از آغاز قرن بیست و یکم به تدریج تنوع موضوعات پژوهش‌ها افزوده شده و در دهه دوم آن شاهد بیشترین شتاب و تنوع و گستردگی هستیم.

کلیدواژه‌ها: قرآن؛ تفسیر؛ شیعه؛ غرب؛ خاورشناس؛ مطالعات قرآنی

۱. مقدمه

امروزه با توجه به تعامل بیشتر مسلمانان به صورت عام و شیعیان به طور خاص با غرب و پیشرفت‌های پدید آمده در حوزه ارتباطات و همچنین برای نیل به ارتقای سطح علمی

* دانشجوی کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه تهران (نویسنده مسئول)، shtojjar@ut.ac.ir

** دانشیار علوم قرآن و حدیث، دانشگاه تهران azampuya@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۹/۰۵ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۱۲/۰۲

پژوهشها و تعالی و معرفی فرهنگ اسلام و دفاع از آموزه های آن باید از آنچه در غرب تحت عنوان پژوهش های اسلامی و قرآنی انجام می گیرد مطلع شویم، نتایج پژوهشهای آنان را بدانیم، از نقاط مثبت آنها بهره برده و در جهت نقد و روشها و بر طرف نمودن خطای اندیشه آنها گام برداریم. بدیهی است که لازمه رویارویی مفید و موثر شیعیان با طرز تلقی دیگران و به خصوص غرب نسبت به آنها با شناخت هرچه بیشتر شیعیان از پژوهش های غرب و سبک و طرز تفکر آنها میسر خواهد بود. در این راستا بررسی روند این پژوهش ها و نوع و سیاق آنها ضروری می نماید. از این جهت این نوشتار در صدد بررسی سیر تحول مطالعات غرب در حوزه تفسیر شیعه در بازه زمانی ۱۹۰۰-۲۰۱۶ میلادی است، همینطور بررسی تنوع و گستردگی پژوهشهای غرب در حوزه تفسیر شیعه در دوره های مورد نظر در این بازه و نیز رویکرد پژوهشگران به تفسیر شیعه از مواردی است که مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۲. تاریخچه ای از آشنایی غرب با قرآن و تشیع

در قرن هفتم میلادی و هم زمان با سالهای اولیه ظهور اسلام برخورد جدلی مسیحیان با قرآن و پیامبر اسلام را می توان در نوشته های مربوط به آن دوره مشاهده نمود. نمونه ای از آن، تاریخ یوحنا نیقی رئیس دیر در سال ۶۹۶ میلادی و همچنین نوشته های یوحنا دمشقی (۶۷۵-۷۴۹ م.) است که اسلام و بت پرستی را با هم یکی می کند و ظهور اسلام را از علامات دجال برمی شمارد (رامیار، ۶۵۳: ۱۳۹۰-۶۵۴). یوحنا دمشقی که از اولین آباء کلیسا بود وقت بسیاری را صرف خواندن قرآن کرده بود تا بتواند به نقد آن پردازد. از دیگر نقدها به قرآن در این دوره در کتاب ردیه کندی یافت می شود که به دفاع از آموزه های مسیحیت در برابر اسلام می پردازد و گویای آشنایی کامل نویسنده آن با قرآن است (ریبین، ۱۳۸۶: ۶۳).

آشنایی غرب با قرآن طبیعتا با ترجمه هایی که آنان از متن قرآن انجام می دهند صورت می گرفت. در کتابهایی از آنان که در رد اسلام نوشته می شد آیاتی از قرآن به همراه ترجمه آن آمده بود و این ترجمه های پراکنده بعدها شکل کامل تری به خود گرفت (رامیار، همانجا) و اولین ترجمه کامل قرآن به زبان لاتین به همت پطرس واجب التکریم، پیرلونه رابل (Pierre le Venerable) (۱۰۹۲-۱۱۵۶ م.) انجام گرفت (بلاشر، ۱۳۷۸: ۲۹۱). این ترجمه که چهار سال قبل از دومین جنگهای صلیبی به انجام رسید به گفته خود پیر لونه رابل با

هدف تبلیغ ضد اسلام نوشته شده بود و بیشتر تلخیصی از متن قرآن بود تا اینکه ترجمه کاملی از آن باشد (بلاشر، ۱۳۷۸: ۲۹۲). بدیهی است که معرفی قرآن از منظر چنین ترجمه‌هایی نمی‌تواند خالی از تعصبات دینی باشد. همچنین طبق عقیده برخی پژوهشگران حوادث سیاسی اجتماعی آن دوره و عصر نیز در نگاه غرب به اسلام تاثیر داشته است. مثلاً سران جنگ‌های صلیبی، مسلمانان را به عنوان بت پرست معرفی می‌کردند و بسیاری از سربازان مسیحی با چنین نگاهی به جنگ با آنان می‌پرداختند (Takim, 2016: 19). در همین جنگ‌های صلیبی بود که اروپاییان با فاطمیون مصر که شیعه اسماعیلی بودند آشنا شدند و اولین دیدگاه‌های آنان نسبت به تشیع که تصویری غیر از شیعه امامی به آنها می‌داد شکل گرفت (Kohlberg, 1987:31). مثلاً آنها در بحث از شیعه به فرقه ای به نام غرایه اشاره می‌کردند که عقیده داشتند که جبرئیل کلام خدا را به جای علی (ع) اشتباها به پیامبر اکرم (ص) رسانیده است. هر چند این مطالب را مسلمانانی چون ابن حزم و ابن قتیبه هم در کتابهای خود آورده اند ولی صدق موضوع و اینکه آیا چنین تفکری اصلاً در میان آنان وجود داشته است یا خیر قابل تامل است (Ibid:32). تاریخ نگاری در قرن سیزده میلادی نیز علی (ع) و شیعیان را به عنوان کسانی که به پیامبر اکرم (ص) توهین می‌کنند و احکامش را نادیده می‌گیرند تلقی می‌کرد (Ibid). ارتباط اروپا با مسلمانان و دسترسی به کتابهای آنان از طریق امپراتوری عثمانی صورت می‌گرفت، بنابراین اروپاییان تفکرات و عقاید شیعی را از کتاب‌هایی دریافت می‌کردند که با نگاه سنی نوشته شده بودند. دسترسی به کتاب‌های شیعیان بسیار محدود و مشکل بود (Takim:2016:19).

نگاه غرب به قرآن در دوره‌های بعد به خصوص در سده‌های میانی تاریخ اروپا تغییر کرد. غربیان پی بردند که فهم قرآن حتی اگر به نادرستی آن بیانجامد ارزشمند است و بنابراین برای جدال به نفع مسیحیت باید قرآن را خوب بدانند. این موضوع سبب گسترش دانش عربی-اسلامی و زبان عربی گردید، به طوری که در قرن چهاردهم دانستن زبانهای عبری، عربی و یونانی از ضروریات شمرده می‌شد. بنابراین در قرون وسطی بسیاری از مستشرقان صرفاً با هدف فهم متن قرآن به مطالعه آن می‌پرداختند گرچه اندیشه‌های خصمانه خود را حفظ کرده بودند (ریپین، ۱۳۸۶: ۶۳).

در قرن شانزدهم مارتین لوتر (Martin Luther) شناخت و فهم قرآن را برای جلوگیری از ارتداد مسیحیان لازم و ضروری دانست و این توصیه به دلیل مجادلاتی بود که بر سر تثلیث در میان خود مسیحیان وجود داشت و سبب گرایش آنها به اسلام که عقاید توحیدی را

تبلیغ می کرد می شد. نخستین ترجمه چاپی قرآن به مدد اختراع صنعت چاپ در سال ۱۵۴۳ منتشر شد (ریپین، همانجا) و این امر نیز به آشنایی بیشتر غرب با قرآن منجر شد. در مورد شیعه شناسی نیز یکی از اتفاقات مهم موثر در قرن شانزدهم میلادی ظهور صفویه در ایران بود که آموزه‌ها و مراسم دینی شیعیان را ترویج می کرد و همین نقطه شروعی برای آشنایی غرب با تشیع شد. (Kohlberg, 1987: 33)

در قرن هفدهم با تلاش لودویکو ماراچی (Iudovico Marracci) ترجمه ای از قرآن منتشر شد که علاوه بر متن عربی و ترجمه شامل بخشهایی بر رد مدعیات قرآنی نیز می شد و در قرن هجدهم متن عربی آن و افزوده های ماراچی حذف شده و ترجمه بار دیگر به چاپ رسید (ریپین، همانجا). در این دوران که هم زمان با حکومت صفویه بر ایران بود برخی از دیپلمات‌ها و بازرگانان به ایران سفر می کردند و پس از بازگشت به کشور خود روایت کننده تفکرات و آموزه های شیعی بودند که البته بیشتر از برخورد با مردم جامعه دریافت کرده بودند و به لحاظ علمی گردآوری نشده بود و در جوامع آکادمیک غرب مورد استفاده قرار نمی گرفت (Kohlberg, 1987: 33) و آنها همچنان شیعه را فرقه ای انحرافی از اصل اسلام و یا نوع ایرانی آن می دانستند که در مخالفت با اعراب و در ادامه حمایت از موبدان زرتشتی شکل گرفته است (Ibid: 35).

در قرن نوزدهم ابراهام گایگر (Abraham Geiger) به تحقیقی در مورد خاستگاه قرآن و جستجوی ریشه های آن در یهودیت و مسیحیت پرداخت که الهام بخش پژوهشهای دیگری شد. گوستاو ویل (Gustav Weil) آلمانی نیز در این دوره پژوهشی آکادمیک به نام مقدمه ای تاریخی - انتقادی بر قرآن انجام داد که با اصلاح تقسیم سوره ها در ساختار مکی و مدنی که در سنت اسلامی رواج داشت قرآن را در بستر تاریخی اش قرار می داد و تلاش کرد تا جنبه های زبانی و معناشناختی قرآن را در سه دوره ای که به زمان حضور پیامبر در مکه مربوط می شد مرتبط سازد (ریپین، همانجا). در این عصر نیز همچنان شناخت کم و نادرستی از شیعه وجود داشت.

در قرن بیستم روند قرآن پژوهی با پژوهش‌های ونزبرو و نگارش کتاب مطالعات قرآنیباو و همچنین کتاب گرایشهای تفسیری مسلمانان ایگناس گلدزیهر و تاریخ قرآن نولدکه ادامه یافت و مطالعات قرآنی صورت جدی تری پیدا کرده و متنوع تر شد. تفسیر مسلمانان از قرآن یکی از موضوعات پژوهشی آنان قرار گرفت و تفسیر شیعه نیز به عنوان فرقه ای از اسلام در حاشیه این مطالعات قرار گرفت تا اینکه در نیمه دوم این قرن مطالعات

شیعه شناسی قوت بیشتری به خود گرفت و به عقیده اتان کلبرگ (Kohlberg, 1987: p.41) می توان انقلاب اسلامی ایران را از عوامل آن برشمرد.

بررسی آراء تفسیری شیعه سبب می شد تا پژوهشگران غربی با اندیشه و تفکر شیعی آشنا تر شوند و همین سبب روی آوری غرب به پژوهشهایی در حوزه تفسیر شیعه شد. سیر تحول این پژوهشها از آغاز قرن بیستم تا کنون موضوع مورد بحث در این نوشتار خواهد بود.

۳. بررسی سیر پژوهش‌های غرب در مورد تفسیر شیعه

برای به دست آوردن یک نگرش کلی نسبت به میزان پژوهش‌های انجام گرفته در غرب در حوزه تفسیر شیعه و دست یافتن به آماری از این پژوهشها و نوع آنها، ایندکس اسلامی کوس (index Islamicus) و همچنین کتابشناسی مطالعات قرآنی به زبانهای اروپایی^۲ می تواند کارآمد باشند. با استفاده از این دو مرجع که می توانند ارائه دهنده کتابشناسی پژوهش‌های انجام گرفته در حوزه مطالعات قرآنی باشند می توان به طور تقریبی به آماری در این خصوص دست یافت. در ادامه هر یک از این دو منبع جداگانه مورد استفاده قرار گرفته و نتایج حاصل از بررسی آنها ذکر می گردد.

۱.۳ ایندکس اسلامی کوس

ایندکس اسلامی کوس کتاب فهرستی است حاوی اطلاعات کتابشناسی پژوهش‌های انجام گرفته به صورت مقاله و کتاب در حوزه مطالعات اسلامی که اولین بار توسط پیرسون (James Douglas Pearson) در سال ۱۹۵۸ چاپ شد. اولین نسخه از این کتاب، فهرستی از مقالات چاپ شده در بازه زمانی ۱۹۰۶-۱۹۵۵ میلادی را در حوزه مطالعات اسلامی و مسلمانان ارائه می داد که به صورت موضوعی همراه با زیر موضوعاتی طبقه بندی شده بودند. یکی از این موضوعات، شیعه و شیعه شناسی است که به گفته اتان کلبرگ (Kohlberg, 1987: 40) در اولین نسخه این کتاب که ۸۲۴ صفحه را به خود اختصاص داده بود تنها دو صفحه را شامل می شد. بدیهی است که پژوهش‌های معرفی شده در این دو صفحه موضوع کلی تر شیعه شناسی قرار دارند و موضوع جزئی تر تفسیر شیعه، توجه کمتری را از کل ژانر شیعه به خود جلب کرده است.

برای بدست آوردن آماری از پژوهش‌های انجام گرفته در غرب در حوزه تفسیر شیعه، می‌توان فهرستی از مشخصات کتابشناسی آثار ثبت شده در ایندکس اسلامیکوس که با ترکیب کلید واژه‌های شیعه‌شناسی و همچنین مطالعات قرآنی جستجو می‌شوند را بدست آورد. نتیجه این جستجو، فهرستی از آثار مرتبط با تفسیر شیعه را ارائه می‌دهد. تعداد آثار معرفی شده در این فهرست از آغاز قرن بیستم تا سال ۲۰۱۶ میلادی، ۱۳۲ اثر است. برای داشتن تحلیلی بر این نتایج، تعداد پژوهش‌های انجام گرفته در هر دوره زمانی و شتاب موجود در پژوهش (تعداد پژوهش در هر سال) را در دوره‌های مختلف زمانی بدست آورده و با هم مقایسه می‌کنیم. اگر شتاب موجود در پژوهش را تعداد پژوهش انجام گرفته در هر سال در نظر بگیریم، نتایج را در جدول شماره ۱ خواهیم داشت:

جدول ۱

نام دوره	تعداد آثار ثبت شده در بازه زمانی	درصد تعداد آثار دوره (نسبت به کل آثار (۱۳۲) اثر)	شتاب پژوهش (تعداد پژوهش انجام گرفته در هر سال)
نیمه اول قرن بیستم	۵	۳.۷٪	۰.۱
نیمه دوم قرن بیستم	۳۶	۲۷.۲۷٪	۰.۷۲
۲۰۱۰-۲۰۰۰	۴۰	۳۰.۳٪	۴
۲۰۱۶-۲۰۱۰	۵۱	۳۸.۶٪	۸.۵

نتایج نشان می‌دهند که شاخص شتاب پژوهش مرتب افزایش پیدا کرده است. بیشترین میزان پژوهش مربوط به عصر حاضر است و بیشترین جهش در شتاب پژوهش را در نیمه دوم قرن بیستم داریم که میزان پژوهش تقریباً هفت برابر نیمه اول همان عصر بوده است. همانطور که ذکر شد برخی دلیل این امر را انقلاب اسلامی ایران می‌دانند.

۲.۳ کتاب‌شناسی مطالعات قرآنی

کتابشناسی مطالعات قرآنی کتاب فهرستی است که مشخصات کتابشناسی کتاب‌ها و مقالات نوشته شده به زبانهای اروپایی در حوزه مطالعات قرآنی را در فاصله سالهای ۱۵۰۰ تا ۲۰۱۲ ارائه می‌دهد. با بررسی مطالعات قرآنی غرب در زیر مجموعه شیعه امامی (بدون در نظر گرفتن مطالعات قرآنی انجام گرفته در حوزه شیعه اسماعیلی) و همچنین ذیل

زیرمجموعه تفاسیر شیعی از مجموعه تفسیر، مشخص شد که ۳۳ اثر در حوزه قرآن و شیعه در این کتاب معرفی شده‌اند که قدیمی‌ترین آن مربوط به سال ۱۹۱۳ میلادی است. از این تعداد آثار، تا سال ۱۹۵۰ تنها یک اثر معرفی شده است. در فاصله ۱۹۵۰ تا ۲۰۰۰ میلادی تعداد ۱۶ اثر و در فاصله ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۰ میلادی تعداد ۱۰ اثر در این حوزه ثبت شده‌اند. از آنجا که این کتاب، پژوهش‌های انجام گرفته تا سال ۲۰۱۲ میلادی را پوشش می‌دهد، بنابراین آخرین بازه زمانی فاصله سالهای ۲۰۱۰ تا ۲۰۱۲ میلادی خواهد بود که تعداد ۶ اثر در آن دوره ثبت شده است. جدول شماره ۲ اطلاعات ذکر شده را نشان می‌دهد.

جدول ۲

نام دوره	تعداد آثار ثبت شده نسبت به کل آثار (۳۳ اثر)	درصد آثار دوره نسبت به کل آثار	شتاب پژوهش (تعداد پژوهش انجام گرفته در هر سال)
نیمه اول قرن بیستم	۱	٪۳.۰۳	۰.۰۲
نیمه دوم قرن بیستم	۱۶	٪۴۸.۴۸	۰.۳۲
۲۰۱۰-۲۰۰۰ میلادی	۱۰	٪۳۰.۳	۱
۲۰۱۲-۲۰۱۰ میلادی	۶	٪۱۸.۱۸	۳

این جدول روند افزایشی در پژوهش‌های غرب در حوزه موضوعات قرآنی مربوط به تشیع امامی نشان می‌دهد. همانطور که ملاحظه می‌شود، در این بررسی نیز همانند بررسی از طریق ایندکس اسلامیکوس، جهش و رشد چشمگیری را در تعداد پژوهش‌های انجام گرفته در نیمه دوم قرن بیستم میلادی شاهد هستیم. همچنین مشاهده می‌شود که بیشترین شتاب در پژوهش مربوط به عصر حاضر است و این رشد علاقمندی به مباحث تفسیر شیعه را در میان پژوهشگران غربی نشان می‌دهد.

۴. سیر تحول توجه غرب به تفسیر شیعه در دوره‌های مختلف (۱۹۰۰-۲۰۱۶م.)

همانطور که پیشتر ذکر شد، در این نوشتار برای مطالعه روند تحولات تاریخی مطالعه بر روی تفاسیر شیعی دوره تاریخی آغاز قرن بیستم تا سال ۲۰۱۶ میلادی به چهار دوره نیمه

اول قرن بیستم، نیمه دوم قرن بیستم، فاصله سالهای ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۰ میلادی و بازه زمانی ۲۰۱۰ تا ۲۰۱۶ میلادی تقسیم شده است تا ویژگیهای هر دوره از این جهت بررسی گردد.

۱.۴ دوره اول: نیمه اول قرن بیستم

آماری که از بررسی سیر مطالعات پژوهشگران غربی در حوزه تفسیر شیعه از طریق ایندکس اسلامیکوس و همچنین کتابشناسی مطالعات قرآنی بدست آمد، نشان می دهد که در نیمه اول قرن بیستم تنها ۳ درصد از کل پژوهشهای انجام گرفته در زمینه تفسیر شیعه از نیمه اول قرن بیستم تا سال ۲۰۱۶، انجام گرفته است. این موضوع عدم آشنایی غرب را با تفسیر شیعه در این دوره نشان می دهد و دلیل آنرا می توان عدم آشنایی آنها با تشیع و آموزه های آن به عنوان یک اسلام راست کیش دانست.

قدیمی ترین اثر معرفی شده در موضوع شیعه و تفسیر قرآن در ایندکس اسلامیکوس و همچنین کتاب کتابشناسی مطالعات قرآنی به زبانهای اروپایی مربوط به پژوهشی متعلق به سال ۱۹۱۳ میلادی است^۳ و پژوهش بعدی در این زمینه مربوط به سال ۱۹۲۷ م. است.

از مهمترین فعالیت هایی که در این دوره در خصوص مطالعات اسلامی انجام گرفته است نگارش اولین ویرایش از دایرة المعارف اسلام است که در فاصله سالهای ۱۹۱۳ تا ۱۹۳۶ نوشته شده است. با مطالعه مدخل «تفسیر» در این دایره المعارف می توان تا حدودی با دیدگاه غرب نسبت به تفسیر شیعه در این دوره آشنا شد. در مدخل «تفسیر» از این دایرة المعارف، تفسیر طبری، زمخشری و بیضاوی به عنوان منابع تفسیری قرآن معرفی شده اند. همینطور تفسیر فخر رازی نیز مورد اشاره قرار گرفته است. نویسنده مدخل با توجه به بحثهای رایج در آن زمان در خصوص روایات اسلامی (و بعضاً نظرات گلدزیهر که در این زمان تاثیر بسیاری در دیدگاه غرب نسبت به تشیع داشته است) صحت احادیثی که کتب تفسیری با تکیه بر آنها نوشته شده اند را زیر سوال برده است. از نظر نویسنده مدخل، بسیاری از این احادیث در راستای اثبات حکمی فقهی و یا آموزه ای دینی جعل شده اند و یا اصلاً بدون هیچ هدف خاصی نوشته شده اند. نویسنده سپس از تفسیر طنطاوی به عنوان تفسیری که از اصول مدرن علمی پیروی می کند یاد می کند (Carra de Vaux, 2012: "Tafsir"). بنابراین ملاحظه می شود که در این زمان در مدخل تفسیر هیچ اشاره ای به شیعه و تفسیر شیعه دیده نمی شود.

امین خولی (خولی، ۱۳۹۰: ۱۰۱). در تکمله ای که بر مدخل تفسیر از اولین ویرایش دایره المعارف اسلام در نیمه اول قرن بیستم نوشته است، تفسیر شیعی را در کنار تفسیر صوفیانه از گرایشهای تفسیری می داند که مطالبی را به معانی قرآن افزوده اند و از علوم ناشناخته یا خاصی از قرآن سخن می گویند. آنچه خولی از آن سخن می گوید بدون تردید تفاسیر متقدم شیعه همچون تفسیر تستری، تفسیر امام جعفر صادق (ع) (که در صحت انتساب آن به امام تردید است) و امثال آن می باشد و این نشان می دهد که حتی در جهان اسلام نیز میزان آشنایی با تفاسیر عقلی شیعه همچون التبیان شیخ طوسی و یا مجمع الیبان بسیار کم بوده است. سپس وی ادامه می دهد که در این مجال مختصر نیازی به بررسی این گرایشها نیست، چون کمتر به اینها پرداخته شده و گرفتاریها و مصیبتهای آنها پنهان مانده است (همان). بنابراین می بینیم اولاً تفسیر شیعی به عنوان گرایشی خاص از تفسیر و نه خود تفسیر قرآن شناخته می شود، و ثانیاً خولی این تفسیر را باعث گرفتاریهایی می داند.

از دیگر پژوهشهایی که در غرب در حوزه شیعه و تفسیر قرآن در این دوره انجام گرفته است، نگارش کتاب گرایشهای تفسیری در میان مسلمانان نوشته ایگناس گلدزیهر است که همانطور که اشاره شد تاثیر قابل توجهی در شیوه پژوهشهای غرب و دیدگاه آنان نسبت به شیعه داشته است و به عقیده آندرو ریپین (Rippin, 2000: 98) زیربنای مطالعات مدرن در حوزه تفسیر شیعه را بنا نهاده است. از آنجایی که گلدزیهر پژوهشهای خود را در خصوص تفسیر شیعه از منابع اهل سنت گرفته بود و به منابع شیعی که در میان خود شیعیان رواج داشته دسترسی نداشت، بسیاری از ارجاعات خود به تفسیر علوی از آیات را از منابع سنی که آن را رد می کردند دریافت نموده بود. همچنین او به همین دلیل بیشتر توجه خواننده را به عقیده تحریف قرآن و نقص آن از نظر شیعه و نقش علی (ع) در نگارش یک مصحف خاص جلب می نمود به طوری که برای خواننده کتاب این طور تداعی می شد که این موارد جزو ویژگیهای یک تفسیر شیعی هستند (Ibid). با وجود نقدهایی که بر قضاوتهای گلدزیهر وارد است ولی می توان او را کسی دانست که عقیده به اینکه تشیع برخاسته از نفوذ ایرانیان در اسلام است و یا اینکه شیعه سنت پیامبر (ص) را رد می کند بی اعتبار نمود (Takim, 2016: 21). با مطالعه فصل پنجم از کتاب گرایشهای تفسیری مسلمانان (ر.ک. گلدزیهر، ۱۳۸۳، ف ۵). که در مورد تفسیر فرقه ای قرآن است می توان مشاهده نمود که عمده تفاسیر شیعه مورد توجه غرب در آن عصر تفسیر قمی

بوده است که صحت انتساب آن به نویسنده از نظر علمای شیعه مورد تردید است. در این مطالعات، انبوهی از روایات غلوآمیز و جعلی که از نظر اکثریت علمای شیعه متقدم رد شده بودند مورد استناد قرار می‌گیرد و عمومیت یافته و بر اساس آنها نسبت به روش تفسیری عموم شیعه داوری می‌شود. همچنین به گفته آندرو ریپین (Ibid, p.98) گلدزیهر تفسیر شیعه را تظاهر و نمودی از دل‌بستگی‌ها و گرایش‌های فرقه‌ای دانسته و آن را خارج از مسیر اصلی قرآن معرفی می‌کند.

۲.۴ دوره دوم: نیمه دوم قرن بیستم

شروع نیمه دوم قرن بیستم هم‌زمان با آغاز نگارش ویرایش دوم دایره‌المعارف اسلام است که از سال ۱۹۵۴ به رشته تحریر در آمد. مدخل مربوط به «شیعه» ("Shi'a") در این ویرایش از دایره‌المعارف اسلام با تفصیل بیشتری نسبت به اولین نسخه آن نوشته شده است که این موضوع توجه بیشتر غرب را به موضوع شیعه شناسی را در اواخر این دوره نشان می‌دهد (مدخل شیعه در جلد نهم این دایره‌المعارف آمده است که سال انتشار آن ۱۹۹۷ میلادی بوده است). مدخل «تفسیر» ("Tafsir") نیز در جلد دهم این دایره‌المعارف آمده که در سال ۲۰۰۰ میلادی چاپ شده است و دیدگاه غرب را در اواخر این دوره نسبت به تفسیر شیعه نشان می‌دهد. ملاحظه می‌شود که مدخل تفسیر به طور کامل‌تر از قبل نگاشته شده است و این آشنایی بیشتر غرب را با اسلام و مکاتب تفسیری آن و توجه به مسئله تفسیر را نشان می‌دهد. در این نسخه در شرح تفسیر بر خلاف نسخه اول که نامی از تفسیر شیعه برده نمی‌شود، اشاره‌ای هم به تفاسیر شیعی می‌شود هرچند که این اطلاعات بسیار ناکافی و محدود هستند. آندرو ریپین نویسنده مدخل تفسیر در این دایره‌المعارف آنجا که از تفاسیری که با نگاه کلامی خاصی نوشته شده‌اند نام می‌برد، مانند حقائق التاویل فی متشابه التنزیل شیخ رضی و همین‌طور تفسیر الکشاف زمخشری که دیدگاه‌های معتزلی دارد، به تفاسیر شیخ طوسی و طبرسی هم اشاره کرده و بیان می‌کند که این تفاسیر بیشتر از کشاف گویای عقاید معتزلی هستند ("Tafsir", Rippin, 2000: 10/86). ریپین در دوره کلاسیک تفسیر از جامع البیان طبری نام می‌برد و در این میان اشاره‌ای به تفاسیری از شیعه همچون فرات کوفی، عیاشی و تفسیر قمی می‌کند که از نظر دیدگاه‌های کلامی با طبری مخالفت دارند (Ibid). او در دوره بلوغ و شکوفایی تفسیر از تفاسیر بسیاری از اهل سنت نام می‌برد و در این میان به التبیان شیخ طوسی به عنوان تفسیری مهم که گویای عقاید

شیعی است و مجمع البیان طبرسی به عنوان اثری نسبتاً متعادل در بیان عقاید شیعه هم اشاره دارد (Ibid). همچنین در دوره معاصر به تفاسیر اجتماعی، علمی و تفسیر موضوعی اشاره شده و از هر نوع مثالهایی از تفاسیر نام برده شده است که همگی مربوط به اهل سنت هستند و در این میان حتی اشاره ای هم به تفاسیر شیعه معاصر همچون المیزان و یا من وحی القرآن نشده است (Ibid, p. 87-8). به نظر می‌رسد که هنوز هم در بحث از تفاسیر اسلامی، تفاسیر شیعه کاملاً در حاشیه قرار دارند.

هانری کرین^۴ (Henry Corbin) از کسانی بوده است که در دهه آخر این دوره به پژوهش در مورد رویکرد باطنی هرمنوتیک قرآنی شیعه پرداخته است (Thavar, 2012: "Twelver Shi' Itafsir").

اواخر این دوره را می‌توان آغاز پژوهشهایی در غرب دانست که در آن سیر تحول تفسیر قرآن از منظر مفسران (شیعه و سنی) دوره‌های تاریخی مختلف بررسی می‌گردد که این روند در سالهای بعد صورت جدیتری به خود می‌گیرد. جین مک اولیف (Jane McAuliffe) و رابرت گلیو (Robert Gleave) پژوهشهایی در این راستا داشته‌اند.

مک اولیف در کتابی با نام مسیحیان قرآنی: تحلیلی از تفاسیر کلاسیک و مدرن (Qur'anic Christians: an Analysis of Classical and Modern Exegesis) سیر تحول تفسیر آیات مربوط به توصیف مسیحیان در قرآن را از منظر ده مفسر مختلف اسلامی در دوره‌های مختلف تاریخی که البته شامل تنها چهار مفسر شیعه می‌شود بررسی کرده است. او از میان تفاسیر شیعه به تفسیر ابوالفتوح رازی، کاشانی، طوسی و طباطبایی مراجعه کرده است (Thavar, 2012: "Twelver Shi' Itafsir"). در این کتاب می‌توان نگاه نویسنده به تفسیر المیزان به عنوان تفسیری مدرن را دریافت (McAuliffe, 1991: 34). در این کتاب بخشی با عنوان «تفسیر از طبری تا طباطبایی» به شرح حال مفسران اختصاص یافته است (Ibid, "contents").

رابرت گلیو از کسانی است که در اواخر این دوره پژوهش مفصلی را در مورد روش تفسیری شیعه و سبک آن در خصوص مسئله ازدواج موقت از نقطه نظر مفسران مختلف انجام داده است. او مسئله ازدواج موقت را از تفسیر آیه ۲۴ سوره نساء در تفاسیر شیعی دوره‌های مختلف بررسی کرده است و به این طریق سیر تحول تفسیر شیعه را در چند دوره نشان داده است.^۵ او تفاسیر کوفی، عیاشی، امام حسن عسگری، قمی، طوسی، ابوالفتوح رازی و طبرسی را در مسئله مورد نظر با هم مقایسه کرده است. علاوه بر اینها او از تفسیر

فارسی جرجانی و سپس تفاسیر فیض کاشانی و بحرانی و حویزی نیز بهره برده است. سپس از میان تفاسیر معاصر، به تفسیر علامه شبر، المیزان علامه طباطبایی و الجامع‌آیت الله بروجردی و تفسیر اثنی عشری شاه عبد العظیمی و من وحی القرآن نیز مراجعه کرده است و از کنز الدقائق و همینطور تفسیر المعین نورالدین محمد کاشانینیز بهره برده است (گلیو، ۱۹۹۸: ۳۸۳-۳۴۵).

اینگونه مطالعات تطبیقی و مقایسه‌ای که در این دوره به صورت محدود گزارش شده است، در دوره های بعد حجم بیشتری از مطالعات را به خود اختصاص داده است. همچنین پژوهشهای مفصلتری در خصوص سبک و سیره تفسیری علامه طباطبایی به چشم می خورد.

۳.۴ دوره سوم: فاصله سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۰ میلادی

از فعالیتهای مهم غرب در حوزه مطالعات اسلامی در این دوره نگارش دایره‌المعارف قرآن^۱ است که در سال ۲۰۰۶ میلادی به پایان رسید. اطلاعاتی که مطالعه مدخل «تفسیر» در این دایره‌المعارف ارائه می دهد بسیار کاملتر از آن چیزی است که در دوره های قبل و در دایره‌المعارف اسلام ارائه شده بود. همچنین می توان با مطالعه مدخل تفسیر در دایره‌المعارف ایرانیکا نیز که در ابتدای این دوره نوشته شده است با دیدگاه غرب نسبت به تفسیر شیعه در این دوره آشنا شد. مطالعه عناوین و محتوای دیگر آثار پژوهشی در حوزه تفسیر شیعه در این دوره نیز در این راستا مفید خواهد بود.

۱.۳.۴ مدخل «تفسیر» از دایره‌المعارف قرآن و مطالعات قرآنی

مدخل مربوط به تفسیر ("exegesis") در دایره‌المعارف قرآن در دو بخش «تفسیر در دوران کلاسیک و قرون متقدم» و همچنین «تفسیر دوران مدرن و معاصر» بیان شده است. تفسیر شیعه تحت عنوانی فرعی در کنار تفسیر خوارج ذکر شده است (Gilliot, Claude, 2002, p. 116-118 "exegesis"). در این بخش فرعی ابتدا از تفسیر خوارج نام برده شده، سپس به شیعه زیدی اشاره می شود و پس از آن شیعه امامی مورد بحث قرار می گیرد. در کنار این موارد بحث مربوط به شیعه اسماعیلی و تفسیر صوفیانه شیعه نیز بخش کوتاهی را به خود اختصاص داده‌اند. در بحث از تفسیر صوفیانه نیز به تفسیر منسوب به امام جعفر صادق (ع) اشاره شده است.

در بحث از تفسیر شیعه امامی دوران تفسیر شیعه به پیشابویه و پسا بویه تقسیم شده است. نویسندگان اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم را دوره تفسیر نگاری شیعه قبل از آل بویه می‌داند و به تفاسیر فرات کوفی، تفسیر عیاشی، قمی و نعمانی اشاره می‌کند و در مورد تفسیر منسوب به امام حسن عسگری (ع) به مقاله باراشرارجاع می‌دهد. او ویژگی تفسیر این دوره شیعه را از قول باراشر توجه به احادیث شیعی، تمرکز دقیق بر متن قرآن در کنار توجه به آیاتی که ظرفیت اشارات شیعی دارند و حداقل گرایش به موضوعات کلامی مثل امامت، عصمت امام و یا شفاعت می‌داند. علاوه بر این ادعا دارد که تفاسیر شیعه در این دوره گرایش افراطی ضد سنی همراه با اتخاذ موضع خصمانه نسبت به صحابه پیامبر داشته‌اند. او سپس از قول باراشر بیان می‌کند که روش مورد استفاده مفسران شیعه دوره پیشابویه از طرفی ماهیتی متنی دارد که در پی ایجاد هماهنگی میان متن قرآن و فرضیات ذهنیانان است و از سوی دیگر برداشت‌هایی نمادین است که مفاهیم اساسی شیعه امامی در قرآن بر آن استوار است. او در ادامه اضافه می‌کند که گاه برخی چاپهای جدید این متون با حذفیاتی از بیانات ضد سنی افراطی چاپ شده‌اند (Ibid, p. 117).

نویسنده مدخل تفسیر، دوره آل بویه را عصری طلایی برای نوآوری‌های شیعه در تفسیر می‌داند. در دوره پس از آل بویه به تفسیر روض الجنان و روح الجنان ابوالفتح رازی و البرهان فی تفسیر القرآن‌علاوه بحرانی اشاره کرده است. علاوه بر این دو، نویسنده به التبیان شیخ طوسی و مجمع البیان طبرسی هم اشاره می‌کند و آنها را در توجه به قرائات و توضیحات لغوی آیات قرآن و نگاهی معتدلانه نسبت به عباراتی که برای شیعه اهمیتی خاص دارند، شبیه به تفاسیر معتزلی و سنی می‌داند (Ibid, pp. 117-118).

در بخش دوم از مدخل تفسیر که مربوط به دوران مدرن و معاصر می‌شود، به ارائه تلاش‌های تفسیری مسلمانان از نیمه قرن نوزدهم تا کنون پرداخته شده است و تفاسیر موضوعی، اجتماعی، عقلی و علمی قرآن مورد توجه قرار گرفته است. در ذکر از تفاسیر عقلگرا فقط به تفسیر سید احمد خان هندی و محمد عبده اشاره شده و از مفسران شیعه نامی برده نشده است و از علامه طباطبایی هم در بحث از تفسیر علمیه عنوان کسی که در تفسیر برخی آیات از تفسیر علمی بهره برده نام برده شده است (Wielandt, 2002: "Exegesis", p. 130).

از بررسی مدخل تفسیر در دایره المعارف قرآن می‌توان دریافت که گرچه در این دوره فعالیت‌هایی در راستای شناخت تفاسیر شیعه انجام گرفته است، ولی به نظر می‌رسد که در

زمان نگارش مدخل تفسیر که حدود سال ۲۰۰۲ میلادی بوده است، هنوز بسیاری از تفاسیر شیعه از جمله المیزان که کار سترگی در تفسیر محسوب می شود از چشم نویسندگان غربی پوشیده مانده است و یا حداقل مورد توجه ویژه قرار نگرفته است این در حالی است که در سالهای بعدی در این دوره پژوهشهایی در حوزه المیزان پژوهی انجام گرفته است.

۲.۳.۴ مدخل تفسیر از دایرة المعارف ایرانیکا

مطالعه مدخل تفسیر در دایره المعارف ایرانیکا جزئیات بیشتری را نسبت به همین مدخل در دایره المعارف قرآن در مورد تفسیر شیعه ارائه می دهد. مدخل تفسیر در این دایره المعارف شامل عناوین فرعی دیگری می شود که سه عنوان تفسیر شیعی، تفسیر اخباری و تفاسیر فارسی حاوی اطلاعاتی در حوزه تفسیر شیعه هستند. این موضوع توجه و نیاز بیشتر پژوهشگران غرب را به این مقوله نشان می دهد.

۳.۳.۴ تفسیر شیعی

مدخل تفسیر شیعی توسط مئیر باراشر (Meir Bar-Asher) نوشته شده است که پژوهشهایی در بیان سبک و اصول تفسیری شیعه دارد.^۱ باراشر ("Exegesis in Shi'ism" عقیده دارد که شیعیان بیشتر از سنیها برای اثبات مدعاهای خود به قرآن استناد می کنند. او به عنوان نمونه ای از این ادعاها به مواردی چون فوق بشری و سری بودن امامان، اینکه تنها امامان حق تفسیر قرآن را دارند و لزوم اطاعت شیعیان از امام اشاره می کند (Ibid).

او رویکرد تمثیلی و نمادیابی، تعصب تند ضد سنی، حمایت از آموزه امامت و مفاهیمی نظیر عصمت، شفاعت، بداء و براءة را از ویژگی های تفسیر شیعی می داند. همچنین او به اختلاف قرائات و عقیده به نقصان قرآن اشاره کرده و آن را ویژگی سنت تفسیری اولیه شیعی می داند. البته او اشاره می کند که چنین عقایدی را در میان مفسران اصولی متقدم مثل شیخ طوسی و طبرسی نمی توان دید (Ibid).

باراشر در ادامه تفاسیر فرات کوفی، عیاشی، قمی، حقایق التفسیر القرآنی منسوب به امام جعفر صادق (ع) و تفسیر منسوب به امام حسن عسگری (ع) را نام برده و در ادامه به تفسیر التبیان، مجمع البیان و روض الجنان نیز اشاره می کند. اوالبرهان و الصافی را نیز

بررسی تحلیلی تحول تاریخی پژوهش‌های غربیان درباره تفسیر ... ۶۳

مجموعه‌هایی می‌داند که نظرات مفسران قبل را گردآورده‌اند و المیزان علامه طباطبایی و من وحی القرآن شیخ محمد حسین فضل الله را نماینده تفاسیر مدرن شیعی می‌داند (Ibid).

۴.۳.۴ مدخل هرمنوتیک و مدخل تفسیر اخباری

تاد لاوسن (Tod Lawson) در نگارش مدخل هرمنوتیک در دایرةالمعارف ایرانیکا به هرمنوتیک تفاسیر متقدم شیعی پرداخته است.^۹ او هرمنوتیک شیعه امامی را براین اصل استوار می‌بیند که نه تنها خود قرآن بلکه تفسیر و تبیین آن نیز وحی خدا است که از طریق امامان و نسل آنها برای مردم بیان می‌شود (Lawson, 2003: "Hermenutics of premodern Islamic and Shi'ite exegesis"). او همچنین بخش ششم از مدخل تفسیر در همین دایره المعارف را در مورد سنت تفسیر در میان اخباریها و تشیع رازوار صفوی نوشته است.^{۱۰}

۵.۳.۴ مدخل تفسیر فارسی

در اشاره به تفاسیر فارسی، آنابل کیلر (Annabel Keeler) در بخشی از مدخل مربوط به تفسیر ("exegesis") در دایرةالمعارف ایرانیکا تاریخچه‌ای از تفاسیر فارسی که شامل تفاسیر شیعی و سنی می‌شود را ارائه داده و سپس در بحث از تفاسیر فارسی معاصر به تعدادی از تفاسیر شیعی مانند روان جاوید، تفسیر سوره حمد و علق آیت الله خمینی، پرتوی از قرآن آیت الله طالقانی و همچنین تفسیر نمونه اشاره می‌کند (Keeler, 1999: "Exegesis: in Persian").^{۱۱} این مطلب توجه بیشتر قرآن پژوهان غربی را به مقوله تفاسیر فارسی شیعی در آغاز این دوره نشان می‌دهد.

۶.۳.۴ پژوهش‌های دیگر

علاوه بر مدخلهای نوشته شده در دایرةالمعارف‌ها پژوهشهای دیگری نیز در این دوره به صورت پراکنده در موضوعات گوناگون در حوزه تفسیر شیعه انجام شده است که گسترده تر شدن و تنوع موضوعات پژوهش تفسیر شیعه را در این دوره نشان می‌دهد. به عنوان نمونه می‌توان به پژوهش‌های رابرت گلیو در خصوص تفاسیر اخباری^{۱۲}، دایانا استیجر والد (Diana Steigerwald) در خصوص تاویل شیعه امامی^{۱۳}، راینر برنر (Reiner Brunner) در مورد مسئله تحریف قرآن در تفاسیر شیعه^{۱۴} و همچنین پژوهش باراشر در مورد کتاب قرائات سیاری^{۱۵} اشاره کرد. باراشر همچنین حاصل پژوهشهای خود در مورد تفسیر شیعه امامی را در کتابی که یکی از منابع مهم برای پژوهشگران پس از او برای بررسی سبک و روش

تفسیری شیعه قرار گرفته است نیز آورده است.^{۱۶} او همچنین در مورد تفسیر منسوب به امام حسن عسگری (ع) و اعتبار آن نیز به بررسی پرداخته^{۱۷} و به تفاوتها و شباهتهای این تفسیر با تفاسیر شیعی دیگر متقدم پرداخته است. (باراشر، ۱۳۹۵: ۱۷۲-۱۷۳).

«قرآن ناطق و قرآن صامت»^{۱۸} اثر دیگری در این دوره است که نویسنده آن، محمود ایوب، برای شناساندن اندیشه شیعی به دانشجویان و پژوهشگرانی که تا کنون از طریق منابع سنی شیعه را مطالعه کرده اند نقش امام را در تلقی شیعیان از وحی بیان می کند. او همچنین اصول تفسیر شیعی و همچنین تحولات آن را در طول تاریخ بیان کرده و در نهایت نمونه ای از تفسیر شیعی را در تفسیر آیه ابلاغ (مائده: ۶۷) از منظر تعدادی از مفسران شیعه در دوره های مختلف تاریخی بیان می کند. این قرآن پژوه به تفسیرهای المیزان علامه طباطبایی و البیان آیت الله خوئی به عنوان تفاسیر معاصر اشاره کرده و آنها را در تلاش برای سخن گفتن با انسان امروزی از درون سنت کلامی و فلسفی می داند. همچنین نویسندگانه می دهد که این تفاسیر به تفاسیر دوران کلاسیک تفسیر شباهت دارند و به عنوان نمونه به تفسیر آیت الله خوئی اشاره می کند و بیان می کند که او علاوه بر مخالفت با آرای اهل سنت با برخی تصورات شیعی نیز مخالفت کرده است (ایوب، ۱۳۹۴: ۲۵۵-۲۵۶).

کتاب «گزیده ای از تفسیرهای قرآنی»^{۱۹} اثر دیگری در این دوره است که نظرات مفسرانی از مذاهب مختلف اسلامی را در مورد شش آیه بحث برانگیز در دیدگاه های کلامی مختلف آورده است. در این کتاب از میان تفاسیر شیعی به تفاسیر قمی، کوفی، عیاشی، طبرسی، کاشانی و شیخ فضل الله مراجعه شده است (Hamza, Rizvi, Mayer, 2008: "Contents").

۴.۴ دوره چهارم: از سال ۲۰۱۰ تا ۲۰۱۶ میلادی

در سالهای اخیر (۲۰۱۰-۲۰۱۶) مطالعات قرآن پژوهی شیعه در غربا سرعت و تنوع بیشتری نسبت به قبل انجام گرفته است. این فعالیتها را می توان در انواع زیر دسته بندی نمود:

۱.۴.۴ تاریخ تفسیر شیعه

آندره ریپین در مقاله ای که به بررسی ژانر تفسیری شیعه می پردازد^{۲۰}، مراحل از تاریخ شکل گیری تفاسیر شیعه را ذکر می کند و ویژگیهای هر دوره را بر می شمارد- 106, 2014, (Rippin) 109.

۲.۴.۴ بررسی روشهای تفسیری شیعه

کتاب «پژوهشی درباره اسلام شیعی: تاریخ، الهیات و فقه»^{۲۱} شامل مجموعه مقالاتی از پژوهشگران مختلف غربی است که در این دوره گردآوری شده و با مقدمه‌ای از میئر باراشر در بیان اصول و سبک تفسیری شیعه آغاز می‌گردد.^{۲۲}

رابرت گلیو در این دوره به بررسی هرمنوتیک متقدم شیعی و برخی فنون تفسیری منسوب به امامان شیعه به تحقیق پرداخته است.^{۲۳} او در این پژوهش فنون تفسیری را از لابلای روایات تفسیری ائمه علیهم السلام در کتاب‌های تفسیری شیعه استخراج کرده است. او تفاسیر منسوب به امامان (تفسیر منسوب به امام جعفر صادق (ع) و امام حسن عسگری (ع)) را معتبر نمی‌داند و آنها را بازتاب توسعه‌های بعدی در زمینه الهیات و عرفان می‌داند (گلیو، ۱۳۹۵، ب: ۲۵۹-۲۶۰).

۳.۴.۴ مطالعات تطبیقی تفاسیر شیعه

مطالعات تطبیقی تفسیر شیعیان دیگر فعالیت‌هایی است که گرچه نمونه‌هایی از آن در اواخر دوره قبل موجود داشته است در این دوره با جدیت بیشتری دنبال شده است. به عنوان نمونه ای از این کار می‌توان به پژوهش لیندا درویشاشاره کرد که در بررسی حدود مسجد الحرام در آیه ۹ از سوره ۲۸ قرآن تبیین اصطلاح شرک و مشرک در قرآن نظرات علامه طباطبایی، محمد جواد مغنیه و محمد حسین فضل‌الله را همراه با نظرات مفسران دیگری از دوران متقدم چون طوسی، طبرسی، فاضل مقداد و همچنین مفسرانی از دوران صفوی چون مقدس اردبیلی، ملا فتح‌الله کاشانی و فیض کاشانی در قالب مقاله‌ای به رشته تحریر در آورده است (Darwish, 2014: 289-290).^{۲۴}

کتاب «شخصیتهای زن در قرآن و سنت: بررسی منابع عمده شیعه امامی در اسلام» اثر راوند عثمان نیز سعی دارد تا شخصیتهای زن موجود در قرآن و همچنین شخصیتهای اسوه در سنت پیامبر (ص) (که شامل سه تن خدیجه الکبری (س)، فاطمه الزهرا (س) و زینب العقیله می‌شود) (Osman, 2015: "Contents") را از منظر پنج مفسر شیعی، طوسی، طبرسی، حویزی و علامه طباطبایی که در دوره‌های مختلف می‌زیسته‌اند بررسی کند.

(Ibid, pp. 8-9)

۴.۴.۴ مطالعات موردی تفسیر شیعه متقدم و متاخر

از میان تفاسیر شیعی، المیزان فی تفسیر القرآن علامه طباطبایی اثری است که بیشترین حجم مطالعات غرب را در سالهای اخیر به خود اختصاص داده است. مقاله «المیزان پژوهی در غرب» گویای فراوانی این دسته از پژوهش‌ها است.^{۲۵} نمونه دیگر از مطالعه تفاسیر موردی شیعه کتاب بروس فاج در مورد مجمع البیان طبرسی است.^{۲۶}

تحسین تاور (Tahseen Thaver) کسی است که پایان نامه دکتری خود را در مورد هرمنوتیک و روش تفسیری شیخ رضی به عنوان یک عالم شیعی با استفاده از تفسیر او یعنی حقائق التاویل فی متشابه التنزیل نوشته است.^{۲۷} همچنین او در مقاله ای که در سایت کتابشناسی آکسفورد موجود است به معرفی منابع (کتاب، مقاله، مجله) مفید برای آشنا شدن با تفسیر امامیه و ویژگیهای آن می پردازد.^{۲۸} این منابع حاصل پژوهشهای انجام گرفته در غرب در حوزه تفسیر شیعه و گویای سیل عظیم مطالعات غرب در این حوزه است.

۵.۴.۴ مباحثات قرآنی علمای شیعه در دوره معاصر

مباحث علوم قرآنی شیعه و نظرات علمای معاصر نیز از موارد دیگری است که در سالهای اخیر توجه پژوهشگران غربی را به خود جلب کرده است. به عنوان نمونه می توان به مقدمه البیان آیت الله خویی اشاره کرد که توسط عبدالعزیز ساجدینا ترجمه شده است و به عنوان منبع خوبی برای شناخت نظرات علمای معاصر شیعه معرفی شده است (Thaver, 2012: "Twelver shi'i Tafsir"). همچنین قرآن در اسلام علامه طباطبایی نیز به عنوان کتابی برای درک تفاوت تفسیر و تاویل و برخی مباحث دیگر قرآنی شیعه دانسته شده است (Ibid). روش محمد باقر صدر در تفسیر قرآن و سبک تفسیر موضوعی قرآن او نیز مورد توجه قرار گرفته است (Ibid).

همچنین برای آشنایی با مباحثات کنونی قرآنی در میان علمای معاصر شیعه مطالعه کتابهای برخی پژوهشگران قرآنی معاصر شیعه همچون کتاب آفاق تفسیر آیت الله مهدوی راد، سیر تطور تفاسیر شیعه‌آیت الله ایازو همچنین تفسیر و تفاسیر جدید بهاءالدین خرمشاهی پیشنهاد شده است (Ibid).

۶. نتیجه‌گیری

همانطور که نتایج بررسی‌ها نشان دادند می‌توان گفت در نیمه اول قرن بیستم شیعه و تفسیر آن کاملاً در حاشیه دین اسلام و تفاسیر قرآن قرار دارد، حتی در بسیاری از مطالعات همچون نگارش مدخل تفسیر از اولین نسخه دایرة المعارف اسلام هیچ اشاره‌ای به تفسیر شیعه وجود ندارد. در میان مطالعات این دوره می‌توان به کتاب گرایشهای تفسیری گل‌دزیهر اشاره کرد که گرچه کاری ماندگار در عرصه تفسیر مسلمانان ارائه کرده است ولی منابع مطالعات او در مورد تفسیر شیعه و شیوه آن از منابع سنی تأمین شده است و لذا سبب سوء تفاهم‌هایی در غرب در خصوص سبک تفسیری شیعه شد.

در نیمه دوم قرن بیستم با رشد چشمگیر این دسته پژوهشها و جهش در تعداد آنها مواجه می‌شویم. وقوع انقلاب اسلامی ایران می‌تواند یکی از دلایل عمده جلب توجه غرب نسبت به شیعه و دیدگاههای آن باشد. همانطور که اشاره شد برخی از پژوهشگران از جمله کلبرگ به این موضوع اشاره کرده‌اند.

با آغاز سال ۲۰۰۰ میلادی و نگارش دایرة المعارف قرآن پیش از پیش توجه غرب را به تفسیر شیعه می‌توان ملاحظه نمود. این موضوع از نگارش مدخل تفسیر در دایرة المعارف قرآن که نسبت به موارد پیشین این موضوع در دایرة المعارفهای دیگر به جزئیات بیشتری توجه کرده است و همچنین نگارش مدخل تفسیر شیعه و تفسیر اخباری‌در دایرة المعارف ایرانیکا مشهود است. علاوه بر این بر تنوع موضوعات نیز اضافه شده و نسبت به دوره‌های قبل که تنها بر تفاسیری چون قمی، عیاشی و کوفی تکیه می‌شد نظرات مفسران معاصری چون علامه طباطبایی و محمد حسین فضل‌الله نیز مورد توجه قرار گرفته‌اند. همچنین از این دوره پژوهشهایی چون بررسی و اعتبارسنجی برخی از تفاسیر منسوب به امامان شیعه همچون تفاسیر منسوب به امام حسن عسگری (ع) و امام صادق (ع) نیز در برنامه‌های مطالعاتی قرار گرفته است.

در سالهای اخیر (از ۲۰۱۰ تاکنون) شتاب بیشتری را نسبت به دوره‌های قبل در پژوهشهای غرب در زمینه تفسیر شیعه شاهدیم. پژوهش‌های متعدد و متنوعی در خصوص تاریخ تفسیر شیعه، روش‌های تفسیری شیعه، مطالعات تطبیقی تفاسیر شیعه و پژوهشهای موردی در خصوص تفاسیر شیعه و همچنین مباحثات قرآنی علمای معاصر شیعه انجام گرفته است که آشنایی بیش از پیش غرب را با مقوله تفسیر شیعه نشان می‌دهد.

پی‌نوشت‌ها

۱ نسخه آنلاین ایندکس اسلامیکوس از طریق سایت انتشارات بریل قابل دسترسی است. نسخه آنلاین امکان جستجوی کتابها و مقالات نوشته شده را با کلید واژه های موضوعی و یا زمان انتشار اثر، زبان اثر و نوع آن (مقاله یا کتاب) و ترکیبی از آنها می دهد. آدرس سایت

<http://bibliographies.brillonline.com/browse/index-islamicus>:

۲ کریمی نیا، مرتضی، کتابشناسی مطالعات قرآنی به زبانهای اروپایی، موسسه فرهنگی ترجمان وحی، قم: ۱۳۹۱.

3 See. Tisdall, W. St. C., "Shi'ah addition to the Koran", Moslem World 3 (1913): 227-241.

4 See. Corbin, Henry. "L'esoterisme et l'hermeneutique." In En Islam iranien. Vol. 1, Le shi'isme du décimain. By Henry Corbin, 186-218. Paris: Gallimard, 1991.

5 Gleave, Robert, "Shi'ite exegesis and interpretation of the Quran 4:24", in: Alan Jones (ed.), University lectures in Islamic Studies, Vol. 2, 1998, p. 79-112.

ترجمه:

گلیو، رابرت، «سنت تفسیری شیعه و تفسیر ایه ۲۴ سوره نساء»، در: طباطبایی، محمد علی (ویرایش)، تفسیر امامیه در پژوهشهای غربی، دارالحدیث، قم: ۱۳۹۵، صص ۳۴۷-۳۸۶.
۶ کاشانی، نورالدین محمد، تفسیر المعین، قم: ۱۴۱۰.

7 McAuliffe Jane, *Encyclopedia of Qur'an*, Brill, Leiden: 2001.

8 Barasher, "Exegesis in Shi'ism", retrieved from the site of EncyclopediaIranica:

<http://www.iranicaonline.org/articles/exegesis-ii>, Last Updated: January 20, 2012, This article is available in print. Vol. IX, Fasc. 2, pp. 116-119.

برای ترجمه نک. مؤثر بر اثر، «درآمدی بر تفسیر شیعی»، مترجم: طباطبایی، محمد علی، در: تفسیر امامیه در پژوهشهای غربی، به کوشش: طباطبایی، محمد علی، دارالحدیث، قم: ۱۳۹۵، صص ۲۵-۴۶.

9 B. Todd Lawson, and Hermeneutics of premodern Islamic Shi'ite exegesis, in:

<http://www.iranicaonline.org/articles/hermeneutics>, 2003, available in print Vol. XII, Fasc. 3, pp. 235-239.

10 Lawson, Tod, "Exegesis :In Aq̄bārī and Post-Safavid Esoteric Shi'ism", in: EncyclopediaIranica, 1999, online edition.

برای ترجمه نک.

بررسی تحلیلی تحول تاریخی پژوهش‌های غربیان درباره تفسیر ... ۶۹

لاوسن، تاد، «سنت تفسیر در میان اخباری‌ها و تشیع رازوار صفوی»، (مترجم) حبیب‌اللهی، مهدی، در: (ویراستار) طباطبایی، محمد علی، تفسیر امامیه در پژوهش‌های غربی، دارالحدیث، قم: ۱۳۹۵، صص ۳۴۱-۳۴۶.

11 Keeler, Annabel. "Exegesis III: In Persian." In *Encyclopaedia Iranica*. Edited by Ehsan Yarshater, 1999, in:

<http://www.iranicaonline.org/articles/exegesis-iii>

last updated: January 20, 2012, This article is available in print. Vol. IX, Fasc. 2, pp. 119-123.

12 Gleave, Robert., "Scripturalist Islam: The History and Doctrines of the Akhbārī Shī'ī School", Leiden, The Netherlands, and Boston: Brill, 2007.

13 Steigerwald, Diana. "Twelver Shi'ī Ta'wil." In: Rippin, Andrew (Ed.), *The Blackwell Companion to the Qur'an.*, 373-385.

همچنین رک.

پویازاده، اعظم، آگاهی، معصومه، «بررسی مقاله تاویل از دیدگاه شیعه امامی»، قرآن پژوهی خاورشناسان، شماره ۹، پاییز و زمستان ۱۳۸۹، صص ۱۱۹-۱۴۸.

14 See. Brunner, Reiner, "Le question de la falsification du Coran dans l'exegese chittuodecimaine", *Arabica*, 2005, LII/1-42.

برای ترجمه نک. برونر، راینر، «مسئله تحریف قرآن در تفاسیر اثناعشری»، در: طباطبایی، محمد علی (ویراستار)، قرآن شناسی امامیه در پژوهش‌های غربی، دارالحدیث، قم: ۱۳۹۵، صص-۱۴۷

15 See. Bar-Asher, Meir M. , "Variant reading and additions of the Imami-Shi'a to the Quran", in: Luft, Paul; Turner, Colin (Ed.), *Shi'ism*, Vol. 2: Theology and Philosophy, Routledge, London: 2008, pp. 86-113.

16 See Bar-Asher, Meir M., *Scripture and Exegesis in early Imami Shi'ism*, Brill: Leiden, 1999.

¹⁷Meir M. Bar-Asher, "The Quran Commentary Ascribed to Imam Hasan al-Askari", *Jerusalem studies in Arabica and Islam*, 24, 2000: 358-79.

ترجمه:

براشر، مئیر، «تفسیر منسوب به امام حسن عسگری (ع)»، در: تفسیر امامیه در پژوهش‌های غربی، دارالحدیث، قم: ۱۳۹۵، صص ۱۷۱-۱۹۹.

18 Ayoub, Mahmoud, "The speaking Quran and the Silent Qur'an: A study of principles and development of Imami Shi'i Tafsir", Routledge Curzon, London, 2004.

برای ترجمه آن رک.

ایوب، محمود، «قرآن ناطق و قرآن صامت: پژوهشی در اصول و تحولات شیعه امامی»، مترجم (محمدی ظفر، محمدحسن)، در: رویکردهایی به تاریخ تفسیر قرآن، اندرو ریپین (ویراستار)، به کوشش: عباسی، مهرداد، حکمت، تهران: ۱۳۹۴، صص ۲۴۷-۲۶۹.

19 Hamza, Feras, Rizvi, Sajjad, Mayer, Farhana, *An Anthology of Quranic commentaries*, Volume 1: *On the Nature of the Divine*, Oxford University Press, 2008.

20 Rippin, Andrew, "what defines a (premodern) Shi'ITafsir? Notes towards the history of the Genre of Tafsir in Islam in the light of the Shi'I contribution", in: Farhad Daftary, *The study of Shi' Islam: History, Theology and Law*, I.B. Tauris, 2014, pp. 95-112.

ترجمه:

ریپین، آندره، «چگونه می توان تفسیر شیعی پیشامدرن را تعریف کرد؟»، مترجم: طباطبایی، محمدعلی، در: تفسیر امامیه در پژوهشهای غربی، به کوشش: طباطبایی، علی، دارالحدیث، قم: ۱۳۹۵، صص ۴۷-۷۴.

21 See. Daftari, Farhad (Rd), Miskinzoda, Gordafarid (Ed.), *The Study of Shi'i Islam: History, Theology and Law*, I.B. Tauris & Co. Ltd, London: 2014.

22 Meir Bar-Asher, "Introduction" in: Daftari, Farhad, *The study of Shi' Islam: History, Theology and Law*, I.B. Tauris, London, 2014, pp. 79-93.

برای ترجمه نک. براشر، میئر، «درآمدی بر تفسیر شیعی»، در: طباطبایی، محمدعلی (ویراستار)، تفسیر امامیه در پژوهشهای غربی، دارالحدیث، قم: ۱۳۹۵، صص ۲۵-۴۶.

23 Gleave, Robert, "Early Shi'I Hermeneutics: some Exegetical Techniques Attributed to the Shi'I Imams", in: Karen Bauer (ed.), *Aims, Methods and Contexts of Quranic Exegesis*, Oxford University Press, 2013, pp. 141-172.

ترجمه:

گلیو، رابرت، «هرمنوتیک متقدم شیعی: برخی فنون تفسیری منسوب به امامان شیعه»، در: تفسیر امامیه در پژوهشهای غربی، به کوشش: طباطبایی، محمدعلی، دارالحدیث، قم: ۱۳۹۵، صص ۲۵۷-۲۹۴.

24 Darwish, Linda, "Defining the Boundaries of Sacred Space: Unbelievers, Purity, and the Masjid al-Haram in Shi'a Exegesis of Qur'an 9:28", *Journal of Shi'a Islamic Studies*, Volume 7, Number 3, Summer 2014, pp. 283-319

^{۲۵} مجید دانشگر در دانشگاه اوتاگو (نیوزلند) این تحقیق را انجام داده است. نک.

بررسی تحلیلی تحول تاریخی پژوهش‌های غربیان درباره تفسیر ... ۷۱

26 Fudge, Bruce, *Quranic Hermeneutics, al-Tabrisi and the craft of commentary*, New York: Routledge, 2011.

فصل سوم این کتاب ترجمه شده است:

فاج، بروس، «زبان و علم در مجمع البیان»، ترجمه: آخوندی یزدی، سعید، در: تفسیر امامیه در پژوهش‌های غربی، به کوشش: طباطبایی، محمد علی، دارالحدیث، قم: ۱۳۹۵، صص ۲۹۵-۳۴۰.

27 Thaver, Tahseen, "AMBIGUITY, HERMENEUTICS, AND THE FORMATION OF SHI'ITE IDENTITY IN AL-SHARIF AL-RADI'S (D.1015CE) QUR'AN COMMENTARY", Chapel Hill, 2013.

28 Thaver, Tehseen, "Twelve Shi'ite Itafsir", Oxford Bibliographies, 2012.

کتاب‌نامه

ایوب، محمود، (۱۳۹۴)، «قرآن ناطق و قرآن صامت: پژوهشی در اصول و تحولات شیعه امامیه»، ترجمه محمدی ظفر، محمدحسن، رویکردهایی به تاریخ تفسیر قرآن، اندروپین (ویراستار)، به کوشش: عباسی، مهرداد، تهران: حکمت.

براشر، مئیر، (۱۳۹۵)، «تفسیر منسوب به امام حسن عسگری (ع)»، الله دادی، محمد، در: طباطبایی، محمد علی (ویراستار)، تفسیر امامیه در پژوهش‌های غربی، ۱۳۹۵، قم: دارالحدیث.

بلاشر، رژیس، (۱۳۷۸)، در آستانه قرآن، رامیار، محمود، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی. خولی، امین، (۱۳۹۰)، «تعلیق بر مدخل تفسیر از دایرة المعارف اسلام ویرایش اول»، ترجمه: مرادپور، سمانه، ماه دین، سال ۱۴، شماره ۱۶۲.

رامیار، محمود، (۱۳۹۰)، تاریخ قرآن، تهران: امیرکبیر.

ریپین، اندرو، (۱۳۸۶)، «قرآن پژوهی در غرب»، ترجمه: آقایی، علی، خردنامه همشهری، شماره ۲۱. کریمی نیا، مرتضی، (۱۳۹۱)، کتابشناسی مطالعات قرآنی به زبانهای اروپایی، قم: موسسه فرهنگی ترجمان وحی.

گلدزیهر، ایگناس، (۱۳۸۳)، گرایشهای تفسیری در میان مسلمانان، ترجمه: طباطبایی، ناصر، تهران: ققنوس. گلیو، رابرت، (۱۳۹۵)، الف، «سنت تفسیری شیعه و تفسیر ایه ۲۴ سوره نساء»، ترجمه: امین، محمدرضا، در: طباطبایی، محمد علی (ویراستار)، تفسیر امامیه در پژوهش‌های غربی، قم: دارالحدیث.

گلیو، رابرت، (۱۳۹۵)، ب، «هرمنوتیک متقدم شیعی: برخی فنون تفسیری منسوب به امامان شیعه»، ترجمه: ولایتی کبابیان، مریم، در: طباطبایی، محمد علی (ویراستار)، تفسیر امامیه در پژوهش‌های غربی، قم: دارالحدیث.

- Barasher, Meir M., (1999), "Exegesis in Shi'ism", Encyclopedia Iranica, <http://www.iranicaonline.org/articles/exegesis-ii>, This article is available in print. Vol. IX, Fasc. 2.
- Carra de Vaux, B., (2012), "Tafsir", Encyclopedia of Islam: First Edition, BrillOnline.
- Darwish, Linda, (2014), "Defining the boundaries of sacred space: unbelievers, purity and the Masjid Al-Haram in Shi'I exegesis of Quran 9:28", Journal of Shi'a Islamic studies, Volume 7, No. 3.
- Gilliot, Claude, (2002), "Exegesis of the Quran: Classical and Medieval", Encyclopedia of Quran, Ed: (McAuliffe, Jane), Vol 2, pp 99-124, Leiden: Brill.
- Hamza, Feras, Rizvi, Sajjad, Mayer, Farhana, (2008), An Anthology of Quranic commentaries, Volume 1: On the Nature of the Divine, London: Oxford University Press.
- Keeler, Annabel, (1999), "Exegesis III: In Persian.", Encyclopedia Iranica, <http://www.iranicaonline.org/articles/exegesis-iii>, Edited by Ehsan Yarshater, This article is available in print. Vol. IX, Fasc. 2.
- Kohlberg, Etan, (1987), "Western Studies of Shi'a Islam", in: Kramer, Martin (ed.), Shi'ism: Resurgence and Revolution, Boulder: Westview Press.
- Lawson, Tod, (2003), "Hermeneutics of premodern Islamic and Shi'ite exegesis", Encyclopaedia Iranica, <http://www.iranicaonline.org/articles/hermeneutics>, available in print Vol. XII, Fasc. 3.
- McAuliffe, Jane Dammen, (1991), Qur'anic Christians: an Analysis of Classical and Modern Exegesis, Cambridge University Press.
- Osman, Rawand, (2015), Female personalities in the Quran and Sunnah: Examining the major Sources of Imami Shi'I Islam, New York: Routledge.
- Rippin, Andrew, (2000), "Tafsir", in: Encyclopedia of Islam, Second Edition, Vol 10, pp 83-88, Leiden: Brill.
- Rippin, Andrew, (2014), "What defines a Shi'i Tafsir?", in: Daftari, Farhad, Miskini, Gordafarid (Ed.), The study of Shi'I Islam: History, Theology and law, London: L.B Tauris Publishers.
- Takim, Liyakat, (2016), "The study of Shi'I Islam in western Academia", Shi'a Islamic studies, Vol. 9, No. 1.
- Thaver, Tehseen, (2012), "Twelve Shi'ite Tafsir", Oxford Bibliographies <http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780195390155/obo-9780195390155-0144.xml>
- Wielandt, Rotraud, (2002), "Exegesis of the Quran: Early modern and Contemporary", in: Encyclopedia of Quran, Ed: (McAuliffe, Jane), Vol 2, pp 124-142, Leiden: Brill.

صفحه اینترنتی ایندکس اسلامی کوس

Index Islamicus Online, available in :

<http://bibliographies.brillonline.com/browse/index-islamicus>